

३. समता व न्याय

या प्रकरणात आपण समता आणि न्याय या दोन संकल्पना समजून घेणार आहोत. कायद्यासमोर समानता, राजकीय समता, समान संधीचे तत्त्व हे समतेचे विविध अर्थ समजून घेणार आहोत. तसेच या प्रकरणात समतेचे प्रकार स्पष्ट केले आहेत. याशिवाय वैधानिक न्याय, नैसर्गिक न्याय व सामाजिक न्याय या न्यायाच्या संकल्पना देखील समजून घेणार आहोत.

समता

मानवी समाजाचे समता हे महत्त्वाचे मूल्य आहे. समता म्हणजे सारखेपणा नव्हे, परंतु सगळी माणसं समान आहेत, असे जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा सर्व माणसांना समान वागणूक मिळावी असा अर्थ अभिप्रेत असतो. प्राचीन काळात ऑरिस्टॉटलच्या विचारात समतेच्या संकल्पनेचा विचार मर्यादित अर्थाने आला आहे, मात्र आधुनिक काळात समतेचा अर्थ अधिक व्यापकपणे घेतला जातो. सुख-दुःख कळण्याची क्षमता, सहिष्णुतेची वागणूक, आत्मसन्मानाची इच्छा अशा संदर्भात समतेचा विचार मांडला जातो. म्हणजेच समतेला नैतिक आणि सामूहिक अशा बाजू आहेत. याशिवाय आधुनिक काळात समतेचा विचार एक राजकीय ध्येय म्हणून देखील केला जाऊ लागला.

जगात असंख्य प्रकारच्या असमानता आहेत. काही असमानता नैसर्गिक तर काही मानवनिर्मित आहेत. नैसर्गिक असमानता म्हणजे वर्ण, उंची, बुद्धिमत्ता, शारीरिक बळ, आनुवंशिकता इत्यादींमधील फरक होय. मानवनिर्मित असमानता जात, पैसा, धर्म इत्यादींच्या आधारावर निर्माण केलेल्या असतात. प्रत्येकाची योग्यता, क्षमता आणि दृष्टिकोन वेगळा असतो हे सर्वश्रुत आहे, मात्र त्यांना त्यांच्या कौशल्य आणि बुद्धिमत्तेनुसार विकासाची समान संधी दिली पाहिजे. समाजातील सामाजिक,

राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थांमध्ये समता असणे आवश्यक आहे. न्याय, स्वातंत्र्य या संकल्पना समतेच्या कसोटीवर मांडल्या जातात. म्हणून समतेची संकल्पना बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे.

समतेचा इतिहास : राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात समता ही संकल्पना ग्रीकांच्या काळापासून अभ्यासली जाते. जुलूम, अनियंत्रित राजेशाही, असमान सामाजिक परिस्थिती अशा त्या वेळच्या संघर्षातून समतेच्या संकल्पनेचा विकास झाला. ऑरिस्टॉटल, हॉब्स, रूसो, कार्ल मार्क्स, टॉकव्हिल या विचारवंतांनी समता या संकल्पनेचा विकास केला.

ऑरिस्टॉटल यांनी प्राचीन ग्रीक नगरराज्य पद्धतीमध्ये समतेची संकल्पना मांडली होती. ऑरिस्टॉटल यांची समतेची संकल्पना नगरराज्यांमधील नागरिकांपुरती मर्यादित होती. त्यांच्या समतेच्या संकल्पनेचा विकास शासक आणि शासित यांच्या संदर्भात झाला. त्यांनी बौद्धिक आणि प्रशासकीय क्षमतांमधील विषमता गृहीत धरून शासक आणि शासित हे नैसर्गिकरीत्या असमान आहेत असे प्रतिपादन केले. नागरिक या संकल्पनेतून अथेन्समधील परकीय, गुलाम आणि स्त्रिया यांना वगळले होते. त्यांनी राज्यघटनेमार्फत सामाजिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी विशेष दर्जाच्या संकल्पनेचे निर्मूलन करून कायद्यापुढील समानता हा विचार मांडला. ऑरिस्टॉटल यांनी त्यांच्या 'द पॉलिटिक्स' या ग्रंथात न्याय आणि समता यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट केले.

थॉमस हॉब्स यांनी 'लेव्हिएथन' या ग्रंथात नैसर्गिक समतेचा विचार मांडला. शारीरिक आणि बौद्धिक विषमता असली तरी हॉब्स यांच्या मते, व्यक्तींमध्ये समानता असावी. प्रत्येक व्यक्तीस मनुष्यप्राणी म्हणून काही हक्क असणे उचित आहे.

शासनसंस्थेला हे हक्क व्यक्तीकडून काढून घेता येत नाहीत. हा नैसर्गिक समतेचा विचार हॉब्स यांनी मांडला.

रूसो यांनी कृत्रिम आणि नैसर्गिक विषमतांचे विश्लेषण केले. समूहजीवनामध्ये सुखाची कल्पना बळावली त्यामुळे मनुष्य इतरांवर वर्चस्व निर्माण करू लागला. मनुष्याच्या स्वार्थी प्रवृत्तीतून खासगी मालमत्तेची संकल्पना उदयाला आली. तसेच समाजात श्रमविभाजन सुरू झाले. खासगी मालमत्ता आणि श्रमविभाजन यांमुळे गरिबांचे शोषण सुरू झाले. या प्रक्रियेतून श्रीमंत वर्गाने कृत्रिम विषमता निर्माण केली. तसेच रूसो यांच्या मते शरीररचना आणि क्षमता यांमुळे व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये विषमता निर्माण होते. रूसो यांनी नैसर्गिक कायद्यामार्फत समता निर्माण करण्याचा विचार मांडला.

कार्ल मार्क्स यांनी उदारमतवादी समतेची संकल्पना नाकारून समाजवादी समतेची संकल्पना मांडून वर्गविहिन समाज निर्माण करणे म्हणजे समता निर्माण करणे होय असा विचार मांडला. कामगारांची शोषणातून मुक्ती, उत्पादन साधनांचे समान वितरण या संकल्पनांना त्यांनी महत्त्व दिले. यामुळे प्रस्थापित होणारी समता उदारमतवादी समतेपेक्षा वेगळी असेल असा विचार कार्ल मार्क्स यांनी मांडला.

टॉकव्हिल यांनी अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या अभ्यासावर आधारित समतेची संकल्पना मांडली. संरंजामशाही व्यवस्था जाऊन लोकशाही व्यवस्था येणे या प्रक्रियेत सामाजिक समतेची संकल्पना विकसित होते असा विचार त्यांनी मांडला. परावलंबीत्व आणि गुलामगिरीतून मुक्ती मिळवण्यासाठी टॉकव्हिल समतेचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या मते, लोकशाहीत लोक स्वातंत्र्यापेक्षा समतेला अधिक महत्त्व देतात; याचा अर्थ असा नव्हे की, स्वातंत्र्याची गळचेपी करून समतेचा पुरस्कार करणे योग्य आहे.

समतेचे महत्त्व : विषमता कमी करणे हे समतेचे मुख्य उद्दिष्ट असते. आपल्याला समतेची गरज

पुढील कारणांसाठी आहे.

- (i) न्याय्य स्थिती निर्माण होण्यासाठी समता आवश्यक आहे. समाजातील मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी संसाधनांचे न्याय्य वितरण हे तत्त्व स्वीकारण्याची गरज आहे.
- (ii) जेव्हा समाज, सामाजिक आणि भौतिकदृष्ट्या विषम असतो तेव्हा व्यक्तीला आत्मसन्मान मिळत नाही म्हणून व्यक्तीच्या आत्मसन्मानासाठी समतेचे तत्त्व आवश्यक आहे.
- (iii) समाजात परस्परांप्रति सन्मान राखण्यासाठी समतेची गरज असते. व्यक्तीला विकासाची समान संधी मिळण्यासाठी परस्परांचा आदर करणे महत्त्वाचे आहे.
- (iv) सामाजिक समतेमुळे बंधुभाव निर्माण होतो. स्वातंत्र्य आणि समता या दोन्ही संकल्पना बंधुभावामुळे प्रत्यक्ष अस्तित्वात येतात.

समतेचे महत्त्वाचे पैलू : समतेचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत.

- (i) **कायद्यापुढील समता आणि कायद्याचे समान संरक्षण :** सर्व नागरिकांना कायदा समान मानतो व त्यामुळे तो सर्वांना एकाच प्रकारे लागू करण्यात येतो. श्रीमंत व गरीब किंवा समाजातील बलिष्ठ व कमकुवत गटांतील व्यक्तींना हे तत्त्व प्रत्यक्षात आणण्याची समान ताकद असते, असे मानता येणार नाही. न्यायालयात श्रीमंत-गरीब यांबद्दल समान वागणुकीचा एकच मापदंड असावा असा दावा केला जातो. न्यायदानाच्या प्रक्रियेत काळा-गोरा, गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव होता कामा नये म्हणून कायद्यापुढे सर्वांना समानता असावी आणि कायद्याचे समान संरक्षण असावे असा दावा केला जातो.
- (ii) **समान संधीचे तत्त्व :** सर्व नागरिकांना त्यांच्या अंगभूत गुणांचा विकास करण्यास व पात्रता संपादन करण्यास समान संधी असावी, परंतु

शैक्षणिक आणि सामाजिक कल्याणाची व्यवस्था असली तरच मागास गटातील व्यक्तींना प्रगत गटातील व्यक्तींशी खऱ्या अर्थाने समान पातळीवर स्पर्धा करता येते. म्हणून समान संधीचे तत्त्व हा समतेचा आधार मानला जातो.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

समता संकल्पना कशी असावी हा राजकीय तत्त्वज्ञानातील मध्यवर्ती विषय आहे. या संदर्भात समतेचे तीन मापदंड आहेत.

- कल्याणकारी समता : व्यक्तीला किती साधने मिळाली यापेक्षा व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण होणे अभिप्रेत आहे.
- साधनांची समता : साधनांची समता म्हणजे साधनांचे समाजात न्याय्य पद्धतीने वितरण व्हावे.
- कार्यक्षमतांची समता : लोकांकडे किती साधने आहेत, यापेक्षा लोक त्या साधनांचा कसा उपयोग करतात हे येथे महत्त्वाचे आहे.

करून पहा.

अमर्त्य सेन यांनी समतेबाबत मांडलेला दृष्टिकोन वाचून चर्चा करा.

समतेचे प्रकार : समता या संकल्पनेचे पाच प्रकार आहेत.

- (i) **नैसर्गिक समता :** नैसर्गिक समतेनुसार निसर्गतः सर्व माणसे समान आहेत. नैसर्गिक समतेच्या तत्त्वाचा अर्थ निसर्गाने सर्व माणसांना सारखीच क्षमता व गुणवत्ता बहाल केली आहे असा नव्हे, मात्र उपजत कमी-जास्त क्षमतांच्या आधारे भेदभाव केला जाऊ नये व सर्वांना अधिकाधिक आत्मविकासाची संधी समाजात उपलब्ध व्हावी हे अभिप्रेत आहे.

प्लेटो आणि अ‍ॅरिस्टॉटल यांना नैसर्गिक समतेची संकल्पना अमान्य होती, मात्र पाश्चिमात्य ख्रिश्चन विचारवंतांनी सर्व माणसे एकाच ईश्वराची लेकरे

आहेत असे मानले. आधुनिक काळात, हॉब्स, लॉक, रूसो या विचारवंतांनी राज्यपूर्व (State of Nature) अवस्थेतील माणसांमधील नैसर्गिक समतेची संकल्पना मांडली.

- (ii) **नागरी समता :** नागरी हक्क सर्व लोकांसाठी समान असावेत. सर्व लोक कायद्यापुढे समान आहेत. वंश, वर्ण, जात, धर्म, लिंग या आधारे लोकांमध्ये भेदभाव केला जाऊ नये. सर्वांना समान गुन्हासाठी समान शिक्षा, सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण, विशिष्ट समाज घटकाला झुकते माप देणारा कायदा न करणे म्हणजे नागरी समता होय. यामध्ये स्त्रिया, मुले, मागास जाती-जमाती, दिव्यांग व्यक्ती यांना विशेष सवलती देणारा कायदा केला गेल्यास नागरी समतेच्या तत्त्वाला बाधा येत नाही; कारण या समाजघटकांची स्पर्धा शक्ती कमी असते.

- (iii) **राजकीय समता :** प्रत्येक नागरिकाला शासनव्यवस्थेत सहभागी होण्याची समान संधी मिळणे म्हणजे राजकीय समता होय. केवळ लोकशाहीतच अशी राजकीय समता अनुभवता येते, मात्र राजकीय समता समाजात रुजवण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. या समतेच्या अभावी समाजात असंतोष निर्माण होऊ शकतो. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार व प्रतिनिधित्वासंबंधीचे कायदे राजकीय समतेचे आधार आहेत.

- (iv) **आर्थिक समता :** आर्थिक समता हा राजकीय समतेचा पाया असतो. आर्थिक विषमतेमुळे समाज दुभंगला जातो. आर्थिक समता म्हणजे स्वतःच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वांना समान संधी असणे, लोकांचे आर्थिक शोषण न होणे, संपत्तीच्या केंद्रीकरणाला प्रतिबंध करणे आणि सर्वांना अत्यावश्यक वस्तू व सेवांची उपलब्धता असणे होय. हॅरॉल्ड लास्की यांच्या मते, जीवनाच्या किमान अत्यावश्यक वस्तूंबाबत

आर्थिक समता असावी. अर्नेस्ट बार्कर यांच्या मते, राज्यसंस्था सर्वांना मालमत्तेचा समान हक्क देते म्हणजेच तिने सर्वांच्या वाट्याला समान मालमत्ता उपलब्ध करून द्यावी असे नव्हे, तर सर्वांना त्यांच्या पात्रतेनुसार मालमत्ता जमवण्याचा समान हक्क असणे होय.

चर्चा करा.

वेठबिगारी पद्धत विरोधी कायदा, १९७६ या कायद्याविषयी तपशील गोळा करा व वर्गात त्याबाबत परिसंवाद आयोजित करा.

- (v) **सामाजिक समता** : जात, धर्म, वर्ण, व्यवसाय, लिंग इत्यादी आधारांवर लोकांमध्ये भेदभाव न करणे म्हणजे सामाजिक समता होय. प्रत्येक समाजघटकाकडून समाजाच्या हितासाठी श्रमसेवा अपेक्षित असते. समाजात श्रमाची प्रतिष्ठा कमी-जास्त नसते हे आपण मान्य केले पाहिजे. असे असूनही आजही भारतात जाती, धर्म, वंश, लिंग इत्यादी आधारावर भेदभाव केलेला दिसून येतो. तसेच दक्षिण आफ्रिकेत आणि अमेरिकेत वांशिक भेदभाव दिसून येतो.

भारतात महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेवर विशेष भर दिलेला दिसून येतो. दुर्बल, मागासलेल्या जातींतील समाज बांधवांची अस्मिता जागी करून त्यांना जीवनात प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

सर्व समाजघटकांना समान सामाजिक दर्जा, समान सामाजिक हक्क उपलब्ध करून देणे हे राज्यसंस्थेचे कर्तव्य आहे. कायद्याच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता नियंत्रित केली जाते. उदाहरणार्थ, भारतात अस्पृश्यता निवारणासाठी कायदे करण्यात आले.

भारताच्या संदर्भात समता

भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण समाजात सामाजिक

समता प्रस्थापित करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतात. जातिव्यवस्था सामाजिक समतेपुढील महत्त्वाचा अडथळा ठरली आहे. सामाजिक व आर्थिक समतेसाठी एकाच वेळी प्रयत्न करावे लागतात. त्याचप्रमाणे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी समतेची स्थापना होणे आवश्यक असते.

भारतीय समाज हा वर्ण आणि जाती यांच्या उतरंडीमध्ये विभागलेला आहे. तसेच भारतात स्त्री-पुरुष असमानता आढळते. भारतातील पुरुषसत्ताक पद्धती ही स्त्री-पुरुषांमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विषमता निर्माण करते. याबरोबर भारतात आर्थिक साधनसंपत्तीचे वितरण देखील विषम झालेले आहे. त्यामुळे भारतात महात्मा फुले, ताराबाई शिंदे, न्या.रानडे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी साधनसंपत्तीचे समान आणि न्याय्य वितरण झाले पाहिजे असा आग्रह धरला.

भारतीय विचारवंतांच्या मते समतेचे काही पैलू

महात्मा जोतीराव फुले

(१८२७-१८९०)

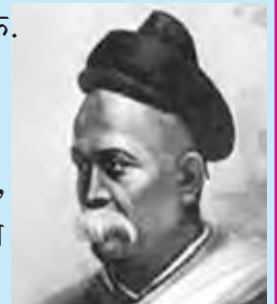
भारतीय समाजसुधारक आणि विचारवंत. जातीय भेदभाव आणि स्त्री-पुरुष भेदभाव दूर करण्यावर भर.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे

(१८४२-१९०१)

अभ्यासक व समाजसुधारक.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे संस्थापक सदस्य आणि समाजसुधारक. बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांचे हक्क यासंबंधी कार्य.

ताराबाई शिंदे

(१८५०-१९१०)

स्त्रीवादी सुधारक.

जातिव्यवस्थेच्या बंधनातून मुक्तता.

महात्मा गांधी

(१८६९-१९४८) : भारतीय

स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते.

सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर भर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

(१८९१-१९५६)

भारतीय कायदेतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ आणि समाजसुधारक.

सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विषमतांच्या निर्मूलनावर भर आणि जाती अंताचा विचार.

डॉ. राममनोहर लोहिया

(१९१०-१९६७)

समाजवादी राजकीय नेते.

इंग्रजी भाषा, जात आणि

पुरुष यांच्या वर्चस्वाच्या निर्मूलनावर भर.

डॉ. अमर्त्य सेन

(१९३३-) अर्थतज्ज्ञ

आणि तत्त्वज्ञ.

व्यक्तीच्या कार्यक्षमतांचा विकास घडवण्यावर भर.

चर्चा करा.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबातील मुला-मुलींच्या शिक्षणासाठी तुम्ही काय मदत कराल?

न्याय

मानवासाठी सामाजिक व राजकीय जीवनात न्याय ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. राज्यसंस्था एक सामाजिक-राजकीय संस्था आहे. न्याय ही संकल्पना प्राचीन आहे. सॉक्रेटिस यांनी न्याय हा राजकीय सद्गुण मानला. त्यांच्या मते, चांगला समाज व न्याय्य समाज या समानार्थी संकल्पना आहेत. प्लेटो यांच्या 'द रिपब्लिक' या ग्रंथामध्ये न्यायाची संकल्पना मांडली आहे. त्यांनी मनुष्याच्या गुणांपैकी न्याय हा एक गुण मानला. अरिस्टॉटल यांनी समाजात समता, प्रमाणबद्धता आणि संतुलन निर्माण केल्यास न्याय निर्माण होईल अशी व्याख्या केली. या न्यायाच्या व्याख्या ग्रीक काळातील आहेत. आधुनिक काळात न्यायाच्या व्याख्या नैसर्गिक न्याय, वैधानिक न्याय, सामाजिक न्याय आणि लिंगभावात्मक न्याय या पद्धतीने विकसित झाल्या आहेत.

जॉन रॉल्स यांच्या मते, कोणत्याही सामाजिक संस्थेचा 'न्याय' हा पहिला सद्गुण असला पाहिजे. साधनांची विपुलता नसल्यामुळे न्यायाची संकल्पना व्यक्तीच्या कृती आणि गरजांमधून निर्माण होते. साधनांचे वाटप करताना कोणाला काय व केव्हा मिळते हा न्यायातील महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

न्यायाचे प्रकार

- (i) **नैसर्गिक न्याय** : मनुष्याच्या अस्तित्वाशी नैसर्गिक न्यायाची संकल्पना जोडली गेली आहे. मनुष्य निसर्गाचा घटक आहे म्हणून त्याला योग्य-अयोग्य, न्याय-अन्याय या संकल्पना समजू शकतात. नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वावर करण्यात आलेला न्याय हे सर्व व्यवस्थांचे अंतिम उद्दिष्ट आहे असे जगभरात मानले जाते. प्राचीन ग्रीक आणि रोमन

तत्त्ववेत्त्यांनी नैसर्गिक न्यायाच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. कोणत्या गोष्टी न्याय्य आहेत व कोणत्या अन्याय्य हे कोणत्याही मनुष्यास सहजपणे समजू शकते म्हणून मानवनिर्मित कायद्याची गरज भासत नाही, अशी नैसर्गिक न्यायाची संकल्पना आहे.

- (ii) **वैधानिक न्याय :** न्यायाच्या अमूर्त संकल्पनेची व्यावहारिक पातळीवर कायद्याच्या रूपाने अंमलबजावणी होते तेव्हा त्याला वैधानिक न्याय असे म्हटले जाते. जॉन ऑस्टिन यांनी कायदा हे न्यायाचे व दुष्कृत्य दडपून टाकण्याचे साधन आहे, असा विचार मांडला. न्यायाच्या तत्त्वाखेरीज कायदा केवळ दडपणुकीचे साधन बनतो, म्हणून कायदा ही संकल्पना न्यायावर अवलंबून आहे.

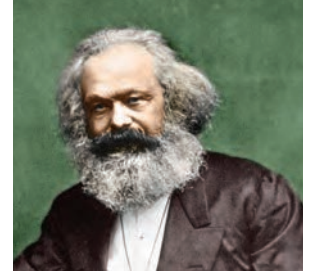
माहीत आहे का तुम्हांला ?

वैधानिक न्यायात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- (i) न्यायदान करणारी यंत्रणा निर्भीड, निःपक्षपाती आणि स्वायत्त असणे.
- (ii) न्यायदानाची प्रक्रिया तणावमुक्त वातावरणात पार पडणे.
- (iii) न्यायदानासाठी निश्चित नियम आवश्यक असणे.
- (iv) आरोपीला त्याच्यावर ठेवल्या गेलेल्या आरोपांची संपूर्ण माहिती असणे.
- (v) आरोपांबाबत स्वतःची बाजू मांडण्याचे स्वातंत्र्य आरोपीला असणे.

- (iii) **सामाजिक न्याय :** सामाजिक न्याय म्हणजे वस्तू व सेवा यांचे रास्त व समतेच्या तत्त्वावर आधारित वाटप करणे. तसेच समाजातील कमकुवत गटांना त्यातील योग्य वाटा मिळणे आवश्यक असते. म्हणूनच सामाजिक न्यायाला वितरणात्मक न्याय असेही म्हणतात.

प्रक्रियात्मक न्याय आणि सामाजिक न्याय हे न्यायाचे दोन दृष्टिकोन आहेत. प्रक्रियात्मक न्यायाच्या संकल्पनेत कायदेविषयक प्रक्रियांचा समावेश होतो. कायद्याचा योग्य अर्थ लावून खटला चालवण्याची रास्त पद्धत अवलंबून एखाद्या प्रकारचा न्यायनिवाडा करणे व कायद्यासमोर सर्व समान आहेत असे मानणे हा प्रक्रियात्मक न्यायाचा अर्थ होतो. न्याय हा केवळ व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित नसून समाजाशी संबंधित आहे. रॉबर्ट नॉझिक यांनी प्रक्रियात्मक न्यायाचे विवेचन केले तर कार्ल मार्क्स, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि जॉन रॉल्स यांनी सामाजिक न्यायाचे विवेचन केले.

कार्ल मार्क्स (१८१८-१८८३)
जर्मन तत्त्वज्ञ

मार्क्सवादी विचारानुसार राज्यसंस्था ही कामगारवर्गाचे शोषण करण्याचे साधन असते. हे साधन भांडवलदारांच्या हाती असते. राज्यच कायदे करून राबवत असल्यामुळे स्वाभाविकच ते कायदे भांडवलदारांचे हित साधणारे असतात. मार्क्स यांच्या मते, साधनसंपत्तीच्या न्याय्य वितरणाची खात्री असावी यासाठी भांडवलशाही व्यवस्थेचे समाजवादी व्यवस्थेत रूपांतरण होणे आवश्यक मानले गेले. समाजवादी व्यवस्था 'आहेरे' वर्गाच्या मालमत्तेच्या हक्कापेक्षा 'नाहीरे' वर्गाच्या समतेच्या व न्यायाच्या हक्कांना प्राधान्य देते. म्हणून समाजवादी कार्यक्रम राबवणे म्हणजे न्याय अशी भूमिका मार्क्स यांची होती. मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून न्यायालय समाजवादाशी बांधिलकी मानणारे असावे.

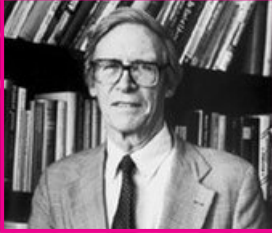

माहीत आहे का तुम्हांला ?

आहेरे वर्ग : आहेरे वर्ग म्हणजे असा वर्ग ज्याच्याकडे उत्पादन साधनांची मालकी आहे.

नाहीरे वर्ग : नाहीरे वर्ग म्हणजे असा वर्ग जो मुख्यत्वेकरून कामगार आहे.

जॉन रॉल्स
(१९२१-२००२)
अमेरिकन तत्त्वज्ञ

जॉन रॉल्स हे सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते होते, त्यांनी वितरणात्मक न्यायाचा सिद्धान्त मांडला. व्यक्तीला अनेक इच्छा असतात. त्यांपैकी कोणत्या इच्छा न्याय्य आहेत हे सांगणारा सामाजिक न्यायाचा सिद्धान्त रॉल्स मांडतात. 'अ धिअरी ऑफ जस्टिस' या पुस्तकात रॉल्स म्हणतात, की स्वातंत्र्य आणि समता यांना परस्परांपासून विलग करता येत नाही. न्याय खऱ्या अर्थाने न्याय्य होण्यासाठी, सर्वांना कायद्यांतर्गत समान हक्क मिळणे आवश्यक आहे, असे ते प्रतिपादन करतात. रॉल्स यांनी सामाजिक न्यायाची दोन तत्त्वे सांगितली आहेत : (अ) मूलभूत हक्क व कर्तव्ये समान असावीत. सर्वात तळाशी असलेल्यांना फायदा होणार असलेली व्यवस्थाच न्याय्य मानली जावी. (ब) सर्व सार्वजनिक पदे सर्वांसाठी खुली असावीत. तसेच त्यांना प्राप्त करण्यासाठी सर्वांना समान संधी असावी हा रॉल्स यांचा वाजवी न्यायाचा सिद्धान्त आहे.

न्यायाची भारतीय संकल्पना

भारतात विविध प्रकारच्या विषमता आहेत. उदाहरणार्थ, जातिव्यवस्था, पुरुषसत्ताक व्यवस्था इत्यादी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वरील दोन्ही व्यवस्थांमधील संरचना आणि मूल्यव्यवस्थेमध्ये बदल म्हणजे न्याय अशी व्याख्या केली. तसेच त्यांनी सामाजिक विषमतांच्या निर्मूलनाबरोबर साधनसंपत्तीच्या वितरणाशीही सामाजिक न्यायाचा सिद्धान्त जोडला. भारतीय संविधानात न्याय प्रस्थापित करण्याचे प्रक्रियात्मक न्याय आणि सामाजिक न्याय असे दोन मार्ग आहेत. हे शैक्षणिक, आर्थिक विकास आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांचे आर्थिक सक्षमीकरण यांद्वारे साध्य केले जाते. याची अंमलबजावणी खालील बाबींद्वारे केली जाते.

(अ) आरक्षणाचे धोरण

(ब) दुर्बल वर्गासाठी शिष्यवृत्ती, अनुदान,

कर्ज, आरोग्य सेवा इत्यादी उपलब्ध करून देणे.

(क) मागासवर्गीयांचे शोषण करणाऱ्या भेदभावपूर्ण सामाजिक व आर्थिक प्रथांचे निर्मूलन करणे.

भारतीय संविधानाच्या स्वीकृतीच्या वेळी झालेल्या चर्चेला उत्तर देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या विचारांची नोंद घेणे महत्त्वाचे ठरेल. ते म्हणाले, 'जर आपल्याला लोकशाही केवळ नावापुरती नाही तर खऱ्या अर्थाने सांभाळायची असेल तर आपण काय करण्याची गरज आहे? आपली सामाजिक व आर्थिक ध्येय साध्य करण्यासाठी आपण प्रथमतः संविधानिक मार्गांचा अवलंब केला पाहिजे.' ते पुढे असेही म्हणतात, 'आपण आपल्या राजकीय लोकशाहीला सामाजिक लोकशाहीदेखील बनवले पाहिजे. सामाजिक लोकशाहीचा पाया असल्याशिवाय राजकीय लोकशाही उभी राहू शकत नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय? स्वातंत्र्य, समता व बंधुता ही जगण्याची तत्त्वे म्हणून असणे गरजेचे आहे.'

थोडक्यात न्याय आणि समता ही मूल्ये राज्यसंस्थेचा आधार आहेत.

चर्चा करा.

खालीलपैकी कोणत्या घटना समता व न्याय या तत्त्वाला छेद देणाऱ्या आहेत ते स्पष्ट करा.

- बस आणि रेल्वेमधील महिलांच्या जागांचे आरक्षण.
- बस आणि रेल्वेमधील दिव्यांग व्यक्तींच्या जागांचे आरक्षण.
- उत्पन्नावरील कर भरणे.
- स्वस्त धान्य दुकानांमधील सवलती.

चर्चा करा.

घर सोडून पळून गेलेल्या मुलांच्या समस्यांवर चर्चा करा.

करून पहा.

सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाच्या संकेतस्थळावर जाऊन दुर्बल वर्गासाठी असलेल्या विविध धोरणांचा अभ्यास करा.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

१. राजकीय समतेचा हा पाया असतो.
(लोकशाही, अधिकारशाही, लष्करी राजवट, राजेशाही)
२. जॉन रॉल्स हे न्यायाचे पुरस्कर्ते होते.
(वितरणात्मक, राजकीय, आर्थिक, लिंगभावात्मक)

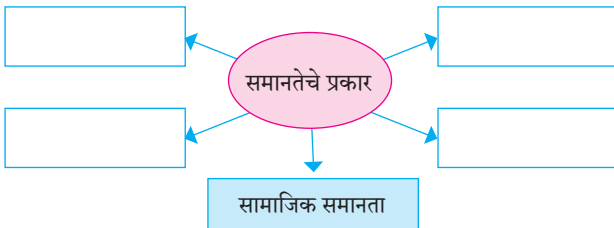
(ब) दिलेल्या विधानांसाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

१. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकरिता प्रत्येकाला संधी मिळणे आवश्यक आहे असे मानणारे समतेचे तत्त्व –
२. प्रत्येक नागरिकास राज्यकारभारात सहभागी होण्याचा अधिकार आहे असा समतेचा प्रकार –
३. आर्थिक शोषणाचा अभाव –

(क) योग्य कारण निवडून विधान पूर्ण करा.

१. भारतात अस्पृश्यता निवारणासाठी कायदे करण्यात आले. कारण.....
- (अ) अस्पृश्यता ही राजकीय संकल्पना आहे.
(ब) अस्पृश्यता ही कायदेशीर संकल्पना आहे.
(क) कायद्याच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता नियंत्रित केली जाते.

प्र.२ पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.३ खालील विधाने चूक की बरोबर सकारण स्पष्ट करा.

१. लोकशाहीमध्ये समता नाकारली जाते.
२. समानता हे राजकीय ध्येय आहे.
३. सामाजिक लोकशाही ही राजकीय लोकशाहीचा पाया आहे.

प्र.४ सहसंबंध स्पष्ट करा.

१. समता व न्याय
२. वैधानिक न्याय व सामाजिक न्याय

प्र.५ आपले मत नोंदवा.

सामाजिक समतेमध्ये जातिभेद अडथळा ठरतो.

प्र.६ पुढील प्रश्नाचे उत्तर लिहा.

न्यायाची भारतीय संकल्पना स्पष्ट करा.

उपक्रम

महिलांना सुरक्षितपणे कामासाठी जाता येईल, यासाठी उपाय सुचवा.
